

THE WATER USE SYSTEM IN THE SHNOGH RIVER BASIN (FROM ANCIENT TIMES UNTIL OUR DAYS)

Ani Saratikyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The Lori region has been one of the most active economic areas of Armenia for centuries. This is evidenced by the archaeological excavations and ethnographic studies carried out there. The developed horticultural zone of the region mainly includes the basins of Debed and its tributaries. One of the big tributaries of the Debed River is Shnogh, which passes through the territories of Shnogh and Teghut villages. Our data on the water use system of this area dates back to the 3rd and 1st millennia BC, as well as to the Middle Ages and present days. The riverside horticultural slopes of the Shnogh River basin are important evidence of the irrigation system. The intensive cultivation of these lands is evidenced by the medieval winepresses (dated from the 12th to 13th centuries) documented by excavations here. Recently, due to the construction of the Teghut mining complex, the irrigation system of gardens has been disrupted. As a result of river pollution, the riverside lands are now partially irrigated by the main water pipes of the village.

Keywords: river, water use, irrigation, Early Bronze Age, Iron Age, Middle Ages, excavation.

ՋՐՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԸՆՈՂ ԳԵՏԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ (ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Անի Սարատիկյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Անվտիպագիր

Լոռու մարզի տարածքը դարեր շարունակ եղել է ակտիվ տնտեսական շրջան: Այդ են վկայում այստեղ իրականացված հնագիտական պեղումների ու դաշտային-ազգագրական ուսումնասիրությունների տվյալները: Մարզի զարգացած այգեգործական գոտին հիմնականում ընդգրկել է Դեբեդի և այն սնող վտակների ավազանները: Դեբեդի մեծ վտակներից մեկն է Շնող գետը, որն անցնում է Շնող և Թեղուտ գյուղերի տարածքով: Այս տարածքի ջրօգտագործման համակարգի մասին մեր ունեցած տվյալները վերաբերում են մ.թ.ա. 3-րդ, մ.թ.ա. 1-ին հազ., ինչպես նաև միջնադարյան ժամանակաշրջանին՝ հասնելով մինչև մեր օրեր: Շնող գետի ավազանի ջրօգտագործման վաղագույն օրինակը պեղումների արդյունքում հայտնաբերված բրոնզե դեղարյան արհեստանոցն է, որը կառուցվել է գետամերձ լանջին՝ լանդշաֆտը ռացիոնալ օգտագործելու նպատակով: Միջնադարյան տվյալները, որոնք առնչվում են ոռոգման համակարգին, կապված են Շնող գետի ավազանի գետամերձ այգեգործական լանջերի հետ: Հողի ինտենսիվ մշակման մասին են փաստում պեղումներով հայտնաբերված հնձանները (12–13-րդ դդ.): Վերջին շրջանում այգիների ոռոգման համակարգը խաթարվել է Թեղուտի հանքարդյունաբերական համալիրի կառուցման պատճառով: Գետի աղտոտվածության հետևանքով գետամերձ հողերն այժմ, մասնակիորեն, ոռոգվում են գյուղի հիմնական ջրատարներով:

Հիմնաբառեր. գետ, ջրօգտագործում, ոռոգում, վաղ բրոնզի դար, երկաթի դար, միջնադար, պեղումներ:

Ներածություն

Բնակավայրերն ավանդաբար հիմնվել են գետերի և ջրային ավազանների շրջակայքում, քանի որ ջուրն անհրաժեշտ է կենսաապահովման ոլորտի կազմակերպման, գյուղատնտեսական և արտադրական գործունեության բոլոր բնագավառների համար: Ջրօգտագործման համակարգի ձևավորման եղանակները հասկանալու համար կարևոր են գետավազանների, դրանց տարածքի նյութական ժառանգության,

տարբեր դարաշրջանների բնակավայրերի, մարդու տնտեսական գործունեության տարատեսակ վկայությունների, երկրագործական մշակույթի, այդ թվում՝ այգեգործական գոտիների ուսումնասիրությունները: Վերոնշյալի լավագույն օրինակներից են Կուր և Արաքս գետերը, որոնց շուրջ ձևավորված հնամշակութային իրողությունները տարածաշրջանում հայտնի են Կուր-արաքսյան մշակույթ (մ.թ.ա. 3500–2500թթ.) անվամբ (Avetisyan et al., 2023):

Դերեղի աջ վտակ Շնող գետի ջուրն ավանդաբար օգտագործվել է թե՛ խմելու, թե՛ ոռոգման և թե՛ արհեստագործական նպատակով: Այդ են վկայում գետավազանի տարածքի հնագիտական հուշարձանները՝ արհեստանոցները, ամրոցները, նաև պեղված բազմաթիվ հնձանները, որոնք փաստում են զարգացած այգեգործության, մասնավորապես՝ խաղողագործության մասին: Լոռին հյուսիսարևելյան Հայաստանի խաղողագործական կարևոր գոտին է, որը մեծապես կապված է Դերեղ գետի և այն սնող վտակների ջրային պաշարների հետ (Hobosyan et al., 2021; Hobosyan & Saratikyan, 2019, 256):

Լոռու մարզը, մասնավորապես՝ Դերեղ գետի ավազանը, եղել է մետաղամշակության հնագույն օջախներից մեկը: Ձուլարաններն ու մետաղամշակման արհեստանոցներն ավանդաբար կառուցվել են գետամերձ լանջերին: Այս օրինաչափությունն այսօր ակնեքներն դրսևորվում է Թեղուտի մետաղահանքի շահագործման գոտում, որտեղ հանքարդյունաբերությունն իրականացվում է Շնող գետի ստորին հոսանքի տարածքում:

Շնող գետի ավազանը

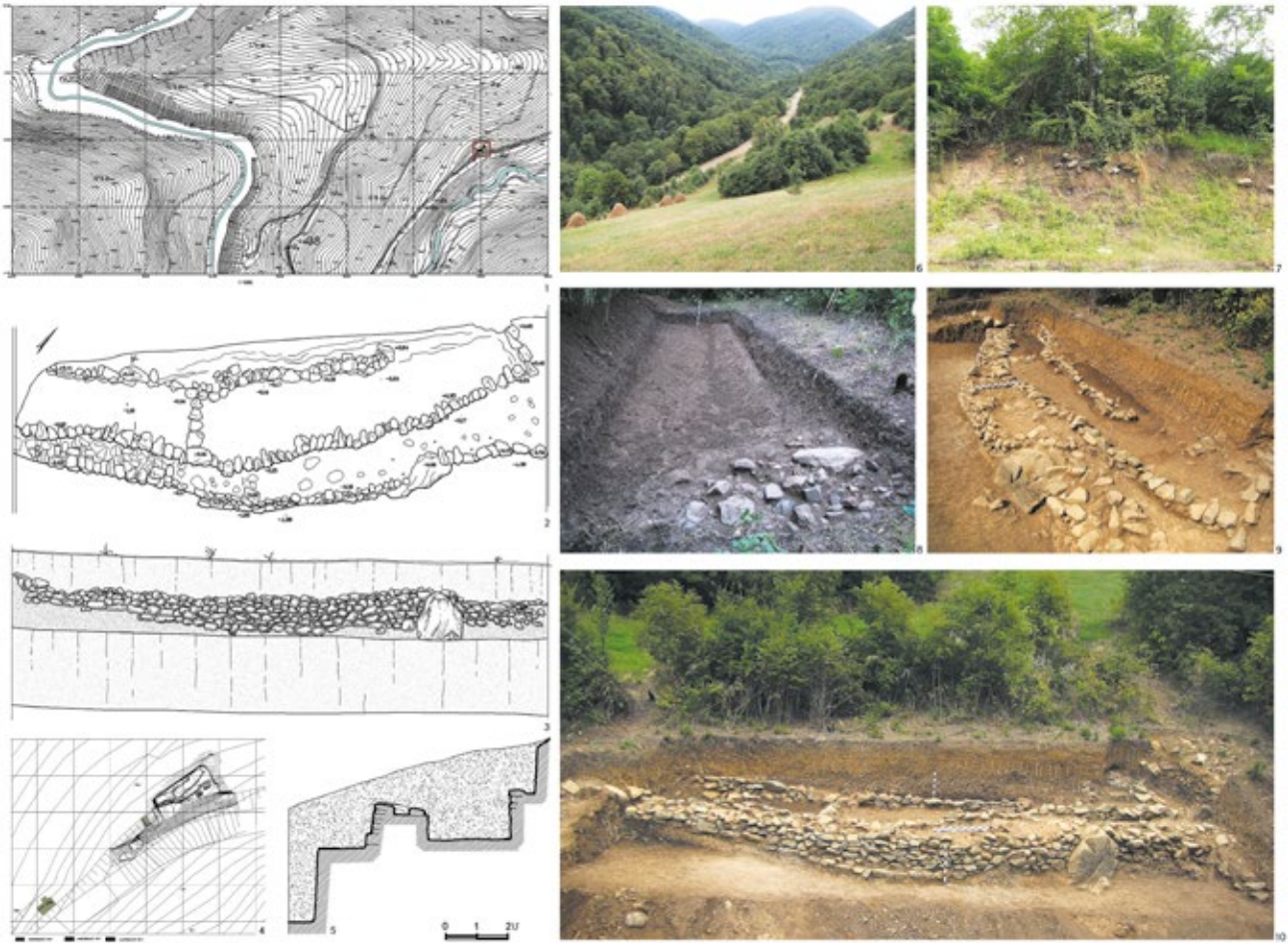
Շնող գետը Դերեղի մեծ վտակներից մեկն է, որը սկիզբ է առնում Գուգարքի լեռնաշղթայի հյուսիսային անտառապատ լանջերից, անցնում է Թեղուտ և Շնող գյուղերի միջով, աջ կողմից միանում Դերեղին (520 մ բարձրության վրա): Գետի անտառապատ ավազանը լեռնային է՝ կազմված կավային հողով ծածկված ապարներից (Nalivayko, 2021, 31):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Շնող գետի ավազանում կան բազմաթիվ հնագիտական և ճարտարապետական հուշարձաններ, որոնք սփռված են գետամերձ լանջերին: Այդ հուշարձանները թվագրվում են տարբեր ժամանակաշրջաններով, որոնցից ամենավաղը վերաբերում է վաղ բրոնզի դարին: Ուշագրավ է, որ հուշարձանների ժամանակագրությունը գրեթե հաջորդաբար շարունակվում է, վկայելով այն մասին, որ մարդն այստեղ շարունակաբար ապրել է առնվազն մի քանի հազարամյակ: Ջրամերձ լանջերի օգտագործման վերաբերյալ վկայող հուշարձանների թվին են դասվում արհեստանոցները, դամբարանադաշտերը, ամրոցները և հնձանները:

Ջրօգտագործմանն առնչվող հնագիտական հուշարձանները

Ա. Արհեստանոցներ: Հնագիտական հետազոտությունները փաստում են, որ Հայկական լեռնաշխարհը, իր հարուստ հանքային պաշարներով, վաղ մետաղամշակության ակտիվ կենտրոններից մեկն է (Meliksetian et al., 2011, 201; Bobokhyan et al.,

2014; Gevorgyan & Bobokhyan, 2014, 47-98; Bobokhyan et al., 2017): Կովկասի մետաղամշակության համար կարևոր դեր են կատարում Լոռի-Ջանգեզուրի շրջանները, որտեղ մ.թ.ա. 3-րդ հազ. ձևավորվում են մետաղագործական խոշոր օջախներ: Լոռու մարզի տարածքը, դեռևս վաղ բրոնզի դարից, մեծապես օգտագործվել է արտադրական համալիրների կառուցման՝ մետաղամշակման նպատակով (Martirosyan, 1974, 29-30): Տարածքի ջրային միջավայրի յուրացման վաղագույն օրինակներից է «Խառատանոց» հուշարձանը (մ.թ.ա. 3-րդ հազ.) (Badalyan, 2021, 426, Fig. 1; Saratikyan & Hobosyan, 2023, 68-84): Այն գտնվում է Շնող գյուղից 8 կմ հարավ-արևմուտք, Շնող գետի Խառատանոցի ջուր վտակի ձախ բարձրադիր ափին (սկ.1): Արհեստագործական այս համալիրը, ըստ հնագիտական գտածոների, ունեցել է երեք հիմնական գործառույթ, որոնցից հիմնականը եղել է մետաղագործությունը: Վերջինիս մասին են վկայում պեղումների արդյունքում հայտնաբերված խարամը, հալոցներն ու հնցին օդ մատակարարող խողովակները (սկ.2) (Badalyan, 2021, 428-429): Համարում ենք, որ սրանք ամենակարևոր գտածոներն են, քանի որ հալոցները և հնցին օդ մատակարարող չորս նրբին կավե խողովակի բեկորների առկայությունը հստակորեն վկայում են մետաղամշակության մասին: Հալոցների մեջ առկա են մալաքիտի և լազուրիտի մնացորդներ, որոնք բնորոշ են արտադրությանը: Երկրորդային նշանակություն են ունեցել վանակատե գործիքների ու գենքերի պատրաստումը (սկ.3): Ըստ վանակատի վերաբերյալ վերջին հետազոտությունների՝ այս արտադրության հումքի 42.5%-ը բերվել է Խառատանոցից ուղիղ գծով 102 կմ. հս-արմ. գտնվող Չիկիանի հնավայրից (Վրաստանի տարածք), որն էլ հանդիսացել է առաջնային հումքի աղբյուր (Juharyan, 2018, 17): Հարկ է նշել, որ Չիկիանին վանակատի հումքի տարածաշրջանային կարևոր աղբյուրներից մեկն է (Blackman et al., 1998, 209): Հնավայրի տարածքում եղել է նաև կոպիտ գործվածքների, թել մշակելու արտադրամաս: Այդ մասին են վկայում ոսկրից պատրաստված գործիքները (սկ.4), խեցեղենի բեկորներից պատրաստված մեծաքանակ անվակները: Ուշագրավ է, որ Խառատանոցի արհեստանոցը գտնվում է թեք լանջի ստորոտին, շատ անհարմար տեղում (Շնող գետն ունի խիստ մասնատված V-աձև հովիտ, Dallakyan & Asatryan, 2015, 231): Տեղանքի մանրագին հետազոտությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ տեղի ընտրության պարտադիր պայմանը, հավանաբար, եղել է ջուր ունենալու հանգամանքը, ուստի արտադրական համալիրը մոտակա ավելի հարմար վայրում չի կառուցվել (սկ.1.1):

Նկ.1 Խատատանց վաղբրոնզեդարյան արհեստագործական համալիրը, Ճարտ.՝ Լ. Տեր-Մինասյան (Source: S.Hobosyan)

Խատատանցից գատ, մեկ այլ գետամերձ հուշարձանում՝ «Դուքանաձոր» հնավայրում, նույնպես փաստագրվել են մետաղամշակման հետքեր: Հետաքրքիր է, որ այս տարածքը մինչ օրս Հայաստանի մետաղամշակման կարևոր օջախներից մեկն է: Մետաղամշակության հետքեր կան նաև Շնող գետի ավազանի «Ձորի գեղ» վաղբրոնզեդարյան հուշարձանում, որտեղ հայտնաբերվել են վաղբրոնզեդարյան կլոր կացարան, զարդարուն խեցեղենի նմուշներ և այլն (Badalyan, 2021, 436):

Բ. Դամբարանադաշտեր: Դամբարանադաշտերի դիրքի հարցը հնագիտական ուսումնասիրություններում նշանակալի տեղ է զբաղեցնում: Այս համատեքստում ջրամերձ գոտիները կարևոր նշանակություն ունեն, քանի որ, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, դամբարանադաշտերը սահմանազատող լանդշաֆտների մեջ առանձնահատուկ կարևորություն ունեն գետամերձ և լճամերձ տարածքները: Որպես համեմատական, հի-

շենք Խաչենագետի, Վարանդայի, Որոտանի, Արծվաջրի, Սևանա լճի նախկին ցամաքային գծի երկայնքով ձգված Ադիամանի, Ծովինարի, Ծովակ-2 դամբարանադաշտերը (Avetisyan et al., 2017, 163): Այդպիսի տեղաբաշխվածություն ունեն նաև Շնող և Թեղուտ գյուղերի շրջակա տարածքների երկաթեդարյան դամբարանադաշտերը (Avetyan, 1998, 52-61)¹: Գետավազանի տարածքում առայժմ հայտնի է 12 դամբարանադաշտ, որոնք հիմնականում սփռված են գետի ձախ կողմում, արևելահայաց լանջերին:

Շնող գետի ավազանի «Բովեր-2» դամբարանադաշտում (նկ.5) կատարված հնագիտական պեղումների ընթացքում փաստագրվել է մի ուշագրավ հանգամանք. սկսած մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերից, այս տարածքում մեծ կարևորություն է ստանում հողի արդյունավետ օգտագործումը:

Եթե նախորդ դարերում (մ. թ. ա. 10-9-րդ դդ.) այս հնավայրի մերձակա «Բովեր-1» դամբարանա-

1 Շնող գետի ավազանի տարածքում առաջին հնագիտական ուսումնասիրությունները կատարել է պատմաբան, հնագետ Վ. Ավետյանը, որը 1972 և 1990 թթ. պեղել է միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջանների շուրջ մեկ տասնյակ դամբարան: 2008–2021 թթ. այստեղ պեղումներ է իրականացրել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (ղեկ.՝ Ս. Հոբոսյան)

Նկ. 2. 1-3. Խարամի մնացորդներ, 4-5 կավե խողովակներ, 6-14 մետաղի հայրցներ

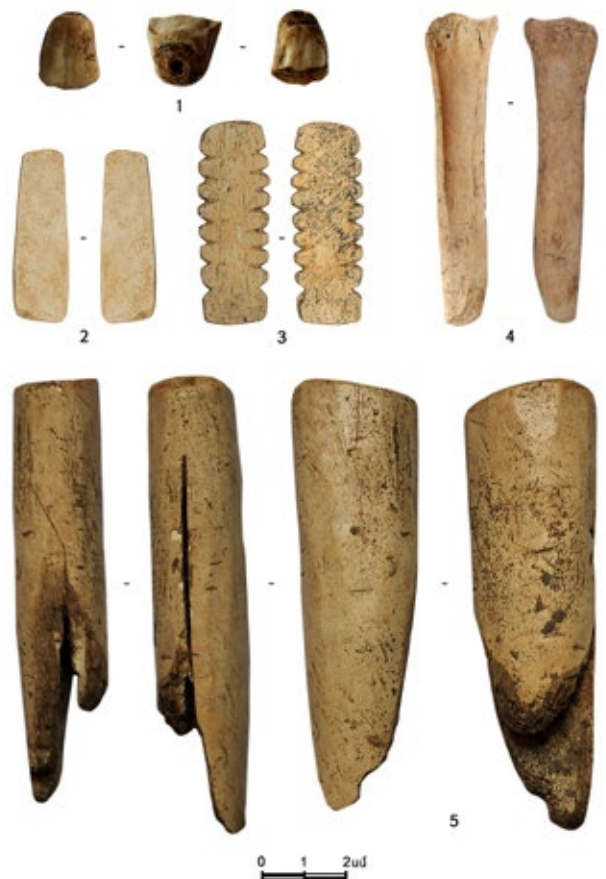
դաշտի տարածքում թաղումներ կատարվում էին երկրագործության համար պիտանի, հարթ տարածքների արգավանդ հողերում, ապա մ.թ.ա. 7-6-րդ դդ. անցում է կատարվում քարքարոտ և հողամշակության համար ոչ նպաստավոր՝ անգամ շատ թեք տարածքների: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ հողն արդեն մեծ արժեք ուներ այդ շրջանի հասարակության տնտեսական գործունեության համար:

Այն, որ երկրագործությունն առաջնային դեր ուներ տարածքի հնարնակների կյանքում վկայելու է գալիս նաև Բարձրյալ դամբարանադաշտի հարևանությամբ 2012 թ. պեղված համաժամանակյա տնտեսական նշանակության կառույցը (նկ. 6, 7, 8, 9):

Այն արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ, 7,35x6,05 մ չափերի կառույց է (հնավայրը գտնվում է Բարձրյալ մատուռից 30 մ հարավ, առաջին դարավանդի հարավային, ցածրադիր մասում (նկ. 9.1)): Շինության արևմտյան մասում է գտնվում 15 քմ մակերեսով բաժանմունքը, որի որոշ մասերում պահպանվել են տափակ քարերով սալահատակի հատվածներ: Շինության երկու հատվածները, հավանաբար, ցածր միջնորմով առանձնացված են եղել: Դարավանդի արևելյան մասում՝ շինությանը կից, շուրջ 23 քմ մակերեսով արտադրական նշանակության սրահի հյուսիսային հատվածում կա գրանիտի մեջ փորված, մոտ 5 տոննա տարողությամբ երկու հոր,

Նկ.3 Վանականի մշակված բեկորներ և գործիքներ

Նկ.4 Ոսկրե գործիքներ

Նկ.5 Բովեր-2 դամբարանադաշտի դիրքը

որոնք վերին մասում միջանցիկ անցքով միացված են եղել: Ըստ նախնական դիտարկումների՝ այստեղ գործ ունենք հացահատիկի վերամշակման կառույցի հետ: Դրա ակնհայտ վկայությունն են 80 քմ մակերեսով տարածքից հայտնաբերված մակույկաձև աղորիքի 65 բեկորները (նկ. 9.2): Բացի մակույկաձև աղորիքներից, հայտնաբերվել են նաև

խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ, որոնց մի մասը վերաբերում էր մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ.:

Գ. Ամրոցներ: Շտող գետի ավազանի ամրոցների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները հիմնված են մասնագիտական գրականության մեջ առկա տվյալների և մեր կատարած տեղագնության վրա: Ինչպես նշվում է վերոհիշյալ աղբյուրներում,

1

1

2

2

Նկ. 8 Բարձրյալի տնտեսական նշանակության կառույցի նախնական տեսքը (Source: S.Hobosyan)

Նկ. 9 Բարձրյալի տնտեսական նշանակության կառույցը պեղումներից հետո (Source: S.Hobosyan)

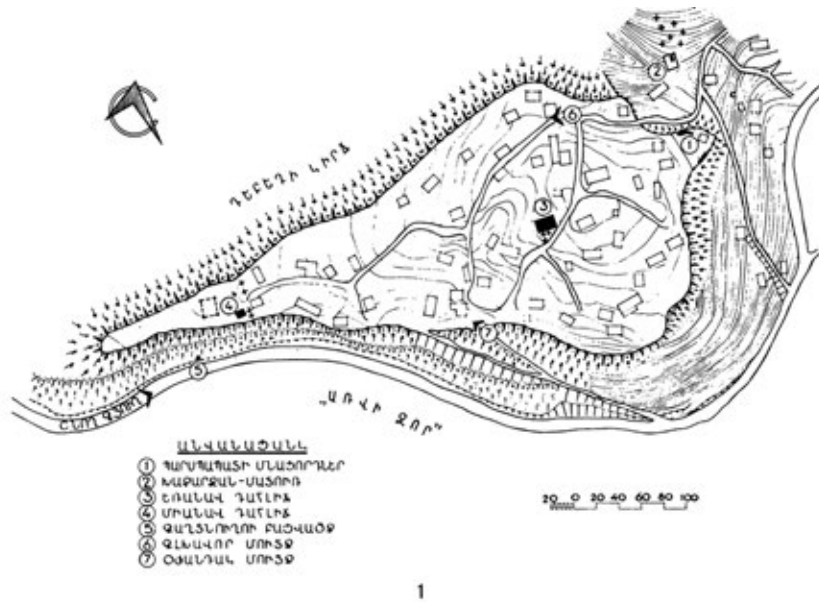
դրանք պատկանում են երկաթեդարյան և միջնադարյան ժամանակաշրջաններին: Նախկինում այստեղ արձանագրվել է երկաթեդարյան կիկլոպյան երկու ամրոց՝ Վահանաբերդը և Կոզմանը (Avetyan, 1979, 112-114): 2017 թ. Շնողի շրջակա տարածքների տեղագրության ժամանակ պարզվեց, որ, հավանաբար, նույն դարաշրջանի ամրոց է եղել նաև գյուղից 18 կմ հարավ գտնվող Բերդատեղ կոչվող բլրի վրա, որտեղ պահպանվել են պարսպապատերի հետքեր: Ինչպես գիտենք, այս ամրացված բնակատեղիները կառուցվել են բարձր, իշխող, ջրամերձ և աղբյուրառատ վայրերում (Danielyan, 2018, 19):

Շնող գյուղի տարածքում է գտնվում նաև միջնադարյան նշանավոր Կայծոն կամ Ամանակ ամրոցը (նկ. 10): Վերջինս, չնայած հայտնի է որպես միջնադարյան ամրոց, սակայն բերդի տարածքում պատահականորեն հայտնաբերված հնագիտական գտածոները, ինչպես նաև պարսպաշարի տեղ-տեղ պահպանված մնացորդները (կիկլոպյան շարվածքին բնորոշ) թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այն կառուցվել է ավելի վաղ ժամանակներում: Ճարտա-

րապետ Գ. Շախկյանն այդ մասին գրում է. «Նման տիպի շարվածքը, բնորոշ լինելով նախաքրիստոնեական շրջանի (առանց շաղախի օգտագործման) կառույցների, միջնադարյան Հայաստանի ամրաշինության մեջ քիչ է հանդիպում: Հնարավոր է, որ այդ մնացորդները գոյություն են ունեցել միջնադարից էլ առաջ, իսկ միջնադարում ներառվել են ամրոցի պաշտպանական համակարգի մեջ» (Shakhkryan, 1977, 133):

Կայծոն ամրոցում հնագիտական ուսումնասիրություններ չեն կատարվել, սակայն ամրոցի վերաբերյալ տեղեկություններ կան 13-րդ դարի պատմիչների մոտ: Հակիրճ, նկարագրական բնույթի ակնարկներ են հանդիպում ուշ շրջանի աղբյուրներում նույնպես (Shakhkryan, 1977, 132; Yerznkeants, 1895, 3-4):

Ամրոցը գտնվում է Շնող գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում՝ եռանկյունաձև հրվանդանի վրա (տեղի խոսվածքով՝ Վենձ քարի գլուխ): Բերդի շրջակայքը շրջապատված է բարձր, անմատչելի ժայռերով: Հրվանդանը հյուսիս-արևմտյան երկարությամբ

նկ.10 Կայծոն բերդը, չափազր.՝ Գ. Շախկյանի (Source: S. Hobosyan)

յամբ հարում է Դեբեդ գետի կիրճին, հարավային կողմից Առվի ձորն է (Շնող գետ): Ամրոցի հիմնական մուտքի ընտրությունը կատարվել է՝ ելնելով ռազմապաշտպանական խնդիրներից և բնական պայմաններից, ինչը հատուկ էր Հայաստանի այլ ամրոցներին ևս: Հիմնական մուտքից բացի, ամրոցն ունեցել է օժանդակ մուտք հարավային կողմից, որտեղ ժայռերը նվազ թեքությամբ իջնում են դեպի ձորը: Ամրոցի ջրամատակարարման համակարգի մասին են վկայում շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերված կավե խողովակները (նկ. 11), որոնց ուղղությունը ցույց է տալիս, որ ամրոցը խմելու ջուրը ստացել է Ս. Մարգսի բլրի արևելյան կողմի (Խէչի եղի կլոսան) ձորում բխող Թնդոց աղբյուրից: Աղբյուրը գտնվում է ամրոցից բարձր տեղում, ինչը տալիս է բլրի լանջով գցված կավե խողովակներով ջուրն ինքնահոսով ամրոցի ցանկացած հատված հասցնելու հնարավորություն:

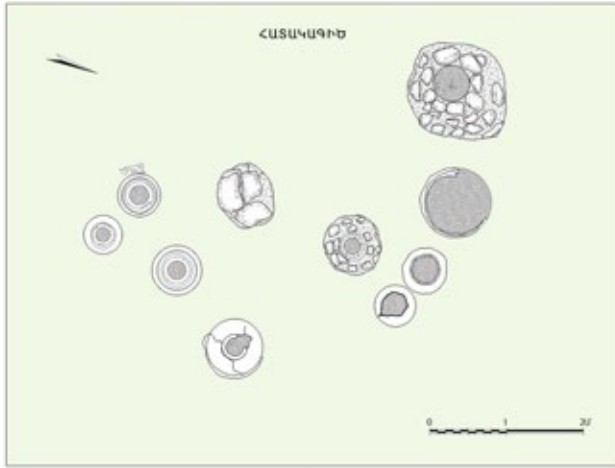
Միջնադարյան Հայաստանի գրեթե բոլոր ամրոցներն ու բերդերն իրենց պաշտպանական համակարգում ունեցել են գաղտնուղիներ, որոնք ծառայել են ինչպես ջուր վերցնելու, այնպես էլ պաշարման ժամանակ արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելու նպատակին: Այդ առումով Կայծոն ամրոցը բացառություն չէ²:

Գ. Հնձաններ: Երրորդ շրջափուլը, որն առնչվում է գետավազանի ջրօգտագործման համակարգին, միջնադարյան ժամանակաշրջանն է: Այստեղ կան ինչպես խմելու ջրի օգտագործման, այնպես էլ այգիների ռոտգման համակարգի վերաբերյալ տվյալներ: Ուշագրավ են այստեղ փաստագրված հնձանները, որոնք վերաբերում են 12–13-րդ դարերին: Այդպիսի օրինակ է «Քարաքթթուկի հողեր» տեղամասը (նկ.12): Հնձանը գտնվում է Շնող գետի ձախ, բարձրադիր ավին. տեղանքի թեքության և ժայռերի առկայության պայմաններում այդ տարած-

2 1960-ականներին ամրոցի հարավային մասում՝ ավտոճանապարհի լայնացման աշխատանքների ժամանակ, բացվել է հրվանդանի կողմից դեպի ձորն իջնող գաղտնուղի, որը, պատահարներից խուսափելու նպատակով, փակված է:

Նկ. 11 Ջրի կալն փողրակներ (Source: A. Ulikhanyan)

Նկ. 12 Քարաքոթուկի հողերի հնձանը, չափ.՝ L. Տեր-Մինասյանի (Source: H. Haydosyan)

քի այգիների ոռոգման հարցը դժվար է եղել կազմակերպել: Այստեղի 20 հա տարածքով այգիները ոռոգվել են Խառատանոցի ջուր գետակից, թեք լանջով բերված 1 կմ երկարությամբ առվի ջրերով: Գետի ձախ, հանդիպակաց ափին է գտնվել այգիների հաջորդ՝ «Բաղերի ճալա» կոչվող տեղամասը, որի տարածքը շուրջ երկու անգամ ավելի մեծ է նախորդից: Հավանաբար, ջրի անբավարար չափի պատճառով, առաջին տեղամասում այգեգործությունը, դեռևս միջնադարում, մարել է, իսկ մյուսում՝ շարունակվել մինչև խորհրդային շրջան: Շնորհի ավագանում այգիները հիմնականում եղել են խաղողագործական, որտեղ մեծամասամբ մշակվել է

սև խաղող: Ըստ ազգագրական տվյալների՝ 19-րդ դարում խաղողի լավագույն այգիները գտնվել են Շնող գետի Խառատանոցի ջուր վտակի ափերին: Հնագիտական պեղումներըցույց տվեցին, որ դա միջնադարյան ավանդույթի շարունակությունն է:

Ջրօգտագործումը խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում

Հայաստանի բոլոր գետերն ունեցել են մի կարևորագույն գործառույթ ևս՝ ապահովել ջրերի անկման ուժով մինչև 20-րդ դարի սկիզբն աշխատող հազարավոր ջրաղացների ու դինգերի աշխատանքը: Շնող գետի ավագանում եղել է 17 ջրաղաց (Avetyan, 1998, 15):

Ինչպես բանավոր զրույցներից, այնպես էլ պարբերական մամուլի հաղորդումներից երևում է, որ Շնող գետն օգտագործվել է նաև ձկնստության նպատակով: Մինչև 1950-ականների սկիզբը ձկնստությունը, բնակչության համար, ունեցել է տնտեսական որոշակի օժանդակ նշանակություն: Կային ձկնորսական տարբեր միջոցներ ու հնարներ, բայց ամենատարածվածն ու արդյունավետը գետերում կառուցվող դարաններն էին՝ օչխերը (Simonyan, 2009, 10-12), որոնք պատրաստում էին գարնանը և թողնում մինչև ձմեռ: Օչխերը ձուկ բռնելու համար նախատեսված՝ թռնրի ձև ունեցող ծուղակներ էին, որոք շարում էին քարերով, գետերի ափերի մոտ, արանքները փակում էին ճիւղով, բույսերով և ծղոտով՝ մի կողմում փոքր բացվածք թողնելով: Դրանցից ձուկը հանում էին հիմնականում ձմռանը: Նոր տարուց առաջ դրանք բացում էին և որսում մուրձա, ճանար, բեղլու, գոջի, ճապալ և այլ ձկնատեսակեր: Շնող գետում կառուցված օչխայի մեջ կարող էր լինել միջինը 3-4 փուլ (մոտ 50-60 կգ) ձուկ (Fridrikos, 1882, 2):

Խորհրդային շրջանում Շնողում, ջրմուղ կայանի կառուցմամբ պայմանավորված (1967-68 թթ.), այն այգիները, որոնք անմշակ էին մնացել դեռևս միջնադարում, վերստին մշակվում են: Նոր հիմնված այգիներում ավելի մեծ տեղ է հատկացվում դեղձին, բայց շարունակվում էր նաև խաղողի մշակությունը:

Թեղուտի մետաղահանքի շահագործումից հետո (2010 թ.) այգեգործական գոտիների մի մասը մնաց պոչամբարի թափոնների տակ, իսկ գետի ջուրը, հանքարդյունաբերության ազդեցության պատճառով, այլևս նախկին ծավալներով չի օգտագործվում (սկ.13): Այժմ գյուղի հիմնական ջրային պաշարն ապահովվում է Շնող գետի վերին ակունքներից, «Հաղիք» կոչվող հանդամասից սկիզբ առնող, շուրջ 13 կմ երկարությամբ ջրատարը: Այն շահագործման հանձնվեց 2005 թ. և ապահովում է Թե-

1

2

Նկ.13 Թեղուտի հանքարդյունաբերական գոտին և Շնող գետը

դուտ ու Շնող գյուղերի կենցաղային կարիքները՝ մասամբ օգտագործվելով նաև ռոռգման նպատակով:

Եզրակացություններ

Շնող գետի ավազանն իր հարուստ հնագիտական հուշարձաններով վկայում է, որ մարդն այս գետավազանի տարածքում ապրել է դեռևս վաղ բրոնզի դարից սկսած: Երկաթեդարյան հուշարձանները՝ դամբարանները, քնակատեղիներն ու կիկլոպյան ամրոցները, փաստում են, որ մ.թ.ա. 1-ին հազ. այստեղ մեծաքանակ բնակչություն է եղել:

Ջրօգտագործման մասին վկայություններն առավելապես երևելի են միջնադարյան հուշարձանների պարագայում, երբ ջուրն օգտագործվում էր ինչպես այգիների (հիմնականում՝ խաղողի) ռոռգման նպատակով, այնպես էլ ամրոցների ջրամատակարարման համար:

Վերջին տարիներին, ինչպես Հայաստանի մյուս հանքարդյունաբերական շրջաններում, Լոռու մարզում նույնպես առաջացել են ջրօգտագործման կազմակերպման հետ կապված լուրջ խնդիրներ, հատկապես այն տարածքներում, որտեղ, արդյունաբերական նպատակով, աշխատանքեր են իրականացվում (Թեղուտի կոմբինատի կառուցման հետևանքով ոչնչացվել են նախկինում այստեղ եղած այգիները, տարածքը, գրեթե ամբողջովին, դարձել է հանքարդյունաբերական գոտի): Հետաքրքրական է, որ հնագիտական պեղումների տվյալների համաձայն, հանքարդյունաբերությունն այս տարածաշրջանում կրում է շարունակական բնույթ: Այժմ, սակայն, անհամեմատ մեծացել են դրա արտադրական ծավալները և թափոնների քանակը, հետևաբար մեծացել է նաև շրջակա միջավայրի՝ անտառների, գետերի վրա հանքարդյունաբերության բացասական ազդեցությունը:

ՆՇՈՒՄՆԵՐ և շՆՈՐԻՎԱԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հողվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող «Ջրօգտագործման մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» նախագծի (21AG-6A080) շրջանակում:

Acknowledgements

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of Republic of Armenia (Research project № 21AG-6A080) entitled “Culture of water use in the Armenian Highland from antiquity to present days”.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Avetisyan, H., Gnuni, A., Bobokhyan, A., Mkrtchyan, L., & Sargsyan, G. (2017). *Spatial and Structural Traits of Burial Grounds of the Bronze Age and Iron Age in Armenia: Preliminary Notes*. *Armenological Issues*, 2(11), 160-176 (in Armenian).
- Avetisyan, H., Gnuni, A., & Bobokhyan, A. (2023). Araks river as a culture-forming axis. *Proceedings of the International scientific conference and workshop "Arevik (Meghri) Historical and Cultural Heritage and Intercultural Relations"*. November 17-18, Yerevan, IAE, 35-37 (in Armenian).
- Avetyan, V. (1998). *Shnogh* (G.M. Grigoryan, Ed.), Yerevan (in Armenian).
- Avetyan, V. (1979). *Cyclopean fortresses in the area of Shnogh*. *Herald of the Social Sciences*, 6, 112-114 (in Armenian).
- Badalyan, R. (2021). The exploitation of mineral resources in Armenia in the Early Bronze Age. In C. Marro, & T. Stöllner (Eds.), *On salt, Copper and Gold, The origins of early mining and metallurgy in the Caucasus* (pp. 425-444). MOM Editions.
- Bobokhyan, A., Meliksetian, Kh., Gasparyan, B., Avetisyan, P., Chataigner, Ch., & Pernick, E. (2014). Transition to Extractive Metallurgy and Social Transformation in Armenia at the end of the Stone Age. In B. Gasparyan, & M. Arimura (Eds.), *Stone Age of Armenia, A Guide-book to the Stone Age archaeology in the Republic of Armenia* (pp. 283-313). Japan, Kanazawa University.
- Bobokhyan, A., Kunze, R., Meliksetian, Kh., & Pernicka, E. (2017). Society and Metal in Bronze Age Armenia. In E. Rova, & M. Tonussi (Eds.), *Subartu, At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age* (pp. 501-523). Turnhout, Brepols.
- Blackman, J., Badaljan, R., Kikodze, Z., & Kohl, Ph. (1998). Chemical characterization of Caucasian obsidian geological sources. *BAR International Series*, 738, 205-231.
- Dallakyan, M. R., & Asatryan, V. L. (2015). The Changes of Benthic Community of Shnogh river (Armenia) under the Antropogenic Impact, Modern problems of Reservoirs and their catchments. *Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference*, 2, 229-234.
- Danielyan, H. (2018). Main stages of investigation of "Cyclopean" fortresses in Armenia. In M. Ghahriyan (Ed.) *Middle East, history, politics, culture* (vol. XIII, pp. 19-28). Gitutyun (in Armenian).
- Fridrikos (1882, December 19). *Shnogh. Tiflis, Bee of Armenia*, 2 (in Armenian).
- Gevorgyan, A., & Bobokhyan, A. (2014). Metallurgy of Ancient Armenia in Cultural and Historical Context. *Bulletin of Armenian Studies*, 1, 47-98.
- Hobosyan, S., Gasparyan, B., Harutyunyan, H., Saratikyan, A., & Amirkhanyan, A. (2021). *Armenian Culture of Vine and Wine*. Yerevan, IAE (in Armenian).
- Hobosyan, S., & Saratikyan, A. (2019). The Newly Discovered Winemaking Center in Lori. *Herald of social sciences*, 3, 256-267 (in Armenian).
- Juharyan, A. (2018). *Sources of obsidian of the Kur-Araksian monuments of Armenia according to the results of X-ray fluorescence (pXRF) analysis*. PhD thesis. Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (in Armenian).
- Martirosyan, H. (1974). The Study of the Ancient Culture of Armenia and its Development Prospects. *Herald of social sciences*, 7, 29-39 (in Armenian).
- Meliksetian, Kh., Kraus, S., Pernicka, E., Avetisyan, P., Devejian, S., & Petrosyan, L. (2011). Metallurgy of Prehistoric Armenia. *Anatolian metal*, V, 201-210.
- Nalivaiko, V. (2021). Application for preliminary assessment of the environmental impact of the open pit operations of the second stage of the Teghut copper-molybdenum mine (extension of the open pit and extension of the period). *"Teghut CJSC"* (in Armenian).
- Saratikyan, A., & Hobosyan, S. (2023). Craft complex of Kharatanot (Lori marz). Preliminary report. *Hushardzan*, 1, 68-84 (in Armenian).
- Shakhkhan, G. (1977). Kaitson Castle. *Historical-Philological Journal*, 1, 129-140 (in Armenian).
- Shakhkhan, G. (1986). *Lori. Stone Pages of History*. Hayastan (in Armenian).
- Simonyan, R. (2009). *Fishing traditions in Tavush region*. SAMARS (in Armenian).
- Yerzkenants, G. (1985). Antiquities from the Motherland, Kaitson or Shnogh. *Arzagank*, 30, 3-4 (in Armenian).